

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Dézantor és társai. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (TESz. 1: 626) szerint a *dezentor* (vagy *dézantor*) „régebben a köz- és irodalmi nyelv szava is volt, ma csak nyelvjárási szinten él”. Gyermekkoromban mindenesetre élt, mert jószágos nagyanyánktól gyakorta kiérde-meltük, ha valami rossz fát tettünk a tűzre. Eligazításul még azt olvassuk (uo.), hogy ez a csínytevő gyermeknek (»gézengúz«-nak) kijáró megjelölés a latin *desertor* vagy a német *Deserteur*, esetleg a francia *déserteur* átvétele; a „nemzetközi szócsalád” nálunk is meghonosodott változatai a franciából terjedtek el („miután ott katonai műszóvá vált a 17. században”), a francia *déserteur* pedig a latin *desertor* ’szökevény’ tudós átvétele; „a magyar szavak közvetlen forrása valószínűleg a német”.

A GOMBOCZ—MELICH-féle etimológiai szótárban (1341. hasáb) a jelentésfejlődés útját pontosabban követhetjük: *desertor* a. m. *miles*, *Fahnenflüchtiger*, 'qui in silvis [?]¹ vagatur, Vagabund, Strolch, Räuber; *scelestus*, *furcifer*, Schuft, Schurke, *petulans*, mutwillig, ausgelassen. (A *petulans* jelentése PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában a. m. 'szilaj, fajtalan'. A magyar—latin részben hiába keressük a 'pajkos' szót, csak 'pajtárs'-at találunk 'socius, contubernalis, sodalis' értelemben, vagyis nincs feltüntetve a 'pajkos' katonák fékevesztett *petulantia*-ja és a *pajtás* szó eredeti 'pajktárs' jelentése.) Többet tudunk meg a Thesaurus I. L. *desertor* címszavának anyagából. Görög értelmezés szerint a. m. *λειποτάκτης*, vagyis 'aki odahagyja a rendelt helyét', de tanulságosabb egy másik glossza, amely *ἀργός*-szal (*ἄ-εργός*), azaz *otiosus*-szal ('henyélő', 'semmittevő') magyarázza. A Codex Theod.-ban (VII. 18,7) a *desertores vel latrones* szókapcsolatot találjuk; a kereszténység szóhasználatában a. m. 'qui a vera religione deficit' (így lehet Júdás *perfidus et desertor*, mint ahogy az *apostata* császár is *ἄπο τοῦ κυρίου* pártolt el); Tertullianus (*De cultu fem.* 1,1) Éva anyánkat mondta *divinae legis prima desertrix*-nek, de Statius (*Theb.* VIII. 739) már korábban minősítette a testet a 'lélek cserbenhagyója'-nak (*desertorem animi*, vö. *Sen.*, *Phoen.* 45 *des. anime*).

Tanulságos az azonos igetöbblől képzett *adsertor* szemügyre vétele is. Festus szójegyzéke szerint (340) *sertorem dictum a prendendo, quia cum cuipiam adserat manum educendi eius gratia ex servitute in libertatem, vocetur adsertor*, vagyis az *adsertor* kezével illette a felszabadítandó személyt, ezzel a gesztussal bizonyítva annak szabad voltát (vö. *Plaut.*, *Poen.* 905; *Ter.*, *Adelph.* 196 *nam ego liberali illam assero causa manu*; *Liv.* III. 44,5 *in servitutum adserere*; 45,2 *qui adserantur in libertatem*). Így fejlődött ki a szó 'vindex', 'liberator' jelentése, mint pl. *Sen. M.*, *Contr.* IX. 1,4 (Miltiadesről): *Persicae potentiae vindex, libertatis publicae adsertor*; *Sen.*, *Epist.* XIII. 14 *Catonis gladium adsertorem libertatis extorque*; *Plin.*, *N. h.* XX. 160; *Luc.* IV. 213; a glosszák értelmezése szerint *confirmator, defensor*; vö. *Tac.*, *Hist.* II. 61 (a Vitellius ellen felkelő Mariccus) *iamque adsertor Galliarum, azaz vindex, liberator*.

A *desertor* (mint katonai műszó) jelentésfejlődésének vizsgálói nem utalnak a *captivus* feltűnően hasonló — a szó szoros értelmében *in peius* — jelentésváltozására (vö. ol. *cattivo*, sp. *cautivo*, fr. *chétif*): az, aki megadásra kényszerül, az ellenség fogságába esik, feltehetőleg nemcsak testileg gyenge, alkalmatlan, hitvány, hanem gondolkodásában, jellemileg is megvetendő, „rossz” — hangoztatják a katonai morál finnyás prédikálói a biztos fedezékből.

Fentebb már találkoztunk a *desertores vel latrones* megjelöléssel. Hogy lett a (hadi) szolgálatra felfogadott zsoldoskatonából 'lator'? Gondoljunk a „Hetvenkedő katona” (*miles gloriosus*) *méltó* felfogadottjaira, vagyis nemcsak a diadochosok korának gátlástalan martalócaira, és máris értjük a jobbról-balról keresztre feszített *latrokat*, akiket csak a Vulgata mond *latrones*-nak, az eredeti görög szövegben (Mt. 26,55; 27,38) *λησταῖς*-t, vagyis zsákmányoló rablókat, kalózkodat találunk. (Vö. Mt. 21,13: a „latrok barlangjává” szentségtelenített templom görögül *σπήλαιον ληστών*.) Római felfogás szerint *latro* az az ellenfél is, aki nem érdemes a *hostis* megnevezésre, tehát nem '(méltó) ellensége' a római népnek, hanem csak holmi szedett-vedett, zsvány társaság. Jegyezzük még meg, hogy a nem mindig választékos római cognomenek közt a *Latro* is előfordul (pl. Augustus korának hírneves szónoklattanítója, M. Porcius *Latro*; vö. nálunk a Takách-Tolvay grófi családnévvel, vagy *Lator* László tisztes nevével). Érdekes, hogy a megfelelő görög ige

¹ A tiszteletlennek látszó kérdőjel azt jelzi, hogy a *desertor* antik előfordulásaiban az „erdőkben” való rejtőzködés nem szerepel. KISS LAJOSnak köszönöm azt a felvilágosítást, hogy az első világháború vége felé a központi hatalmak hadseregének egyre tömegesebben hazaigyekvő szökevényei — az akkori szóbeszéd szerint: „zöld káderei” — Horvátország és Szlavónia erdősegeiben „vagáltak szertesét”. És hogy Petőfinél maradjunk: a baltája nyelére támaszkodó *haramja* is „erdő közepében” méléz, a János vitéz *zsványai* (máshol: *latrok*) ugyancsak „az erdő legmélyén” tanáznak.

(λατρεύω), ill. főnév (λατρεβία) értelme a keresztény egyház szóhasználatában kivételesen *in melius* módosult, amennyiben a vallás szolgálatát, az istentiszteletet jelentette (nem antik előzmények nélkül, vö. Plat., Apol. 23 c λ. θεοῦ, Phaidr. 244 e). Ne feledkezzünk meg végül arról az emberi epizódról sem, amely a közkeletű Melanchthon-életrajzokban *n e m* szerepel, és amelynek ismeretét csak a mi Bornemisza Péterünknek köszönhetjük. Postillái közt (IV. 535) ezt olvassuk: „Philep Melanchthon sokszor berekeszkedett felesége előtt... Tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, vesztég hallgatott [az asszony zörgetésére], de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta: »Thu auff, du Schelm!« Azaz: »Nyisd meg, *lator!*« Niha kedig az ollykor lött, hogy baráti is voltak nála, és csak azt mondta: »Ez is a házasság köröszte.«” (Dragma II. 376.) — Mellesleg: a *sel(y)m(a)* is megérne egy rövid kitérést.

Ide tartozik továbbá az újkomédia Thraso-alakja, az egyáltalán *n e m* bátor (θρασύς), inkább csak üresfejű, nevetséges katona figurája, akivel még a középkor későbbi századaiban is találkozunk. (Platón „Állam”-ában persze már jóval korábban is ott szerepel a bölcs ellenpárjaként az erősebb primátusát hangoztató *Thrasymachos*, aki „vadállat módjára” — Σπερ θηρῶν — ront az igazságosság eszméjét vizsgáló társaság közé.) Ez a nagyhangú Thraso jelenik meg például Bornemisza Péter Elektra-fordításában (Aigisthos személyében), vagy prédikációiban (Post. IV. 537), ahol a „kérkűvés” (kérdés) vétkét egyebek közt „a Trások és Parasitusok és minden csélcsapók” példázzák: „mely vétek igen alávaló személyekben, félő katonába, Lantzkenézbe, csácsogó asszonyba és tökéletlen leányba szokott lenni.” (Vö. Az antikvitás XVI. sz. képe 107,1. és 338, 1. j.)

De akkor térjünk még ki a XVI. századi Lantzkenézekre is: *Landsknecht* (a D. SANDERS-féle Handwörterbuch der deutschen Sprache szerint) a. m. „a középkori tartományi fejedelmek szolgálatában álló gyalogoskatona”, mindenre kapható zsoldos, akinek garázdálkodásától Európa-szerte rettegetek. Ezt a jól ismert típust fedezte fel Bornemisza Péter a görög tragédia viszolyogatóan el-lenszenves szereplőjének a Mohács utáni Magyarország viszonyai közé transzponált változatában, a harácsoló főurakat megtestesítő hitvány Aegistusban, a céda királynéasszony méltó párjában.

Most már csak egy röpke visszapillantás a *dézentor*-okra: a WEHRLE—EGGERS-féle német szókincsgyűjtemény (Fischer Handbücher) „Unredlicher Mensch”-csoportjában — a Schuft, Schurke stb. társaságában — ott díszleg nemcsak a renegát, apostata, áruló, gyáva fickó stb., hanem a legvégén a ’Deserteur’, vagyis a mi *dézentor*-unk is. (Vö. még a többi — hasonlóképpen tréfás — megjelöléssel: *csirkefogó, égetnivaló, gunyhóverő, lókötő* stb.)

BORZSÁK ISTVÁN